

УДК: 159.922

© Старагіна І.П., 1914 р.

І. П. Старагіна
Незалежний науково-методичний центр
«Розвиваюче навчання», м. Харків

КОГНІТИВНА, ВИКОНАВЧА ТА АФЕКТИВНО-ОЦІНОЧНА ЧАСТИНИ ДІЇ ВИСЛОВЛЮВАННЯ В КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРНО- ІСТОРИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

У статті описано склад операцій дії висловлювання. Опис здійснено на основі визначення суттєвих ознак дії висловлювання та встановлення їх зв'язку з внутрішньою та зовнішньою формами цієї дії, а також з етапами самої дії: когнітивним, виконавчим та афективно-оціночним. Суттєві ознаки визначені з опорою на металінгвістику М.М. Бахтіна (межі висловлювання, адресованість, завершеність, експресивність) і теорію свідомості В.П. Зінченко (спільність, позиційність, рефлексивність). Такий опис дії висловлювання є необхідним для подальшої розробки ідеї про те, що дія висловлювання з'являється в онтогенезі однією з перших. Поступово вона диференціюється і виступає пра-дією для мовленнєвої та предметної дії, але зберігає свою самостійність і вдосконалюється на протязі всього людського життя. Подальші дослідження дії висловлювання на різних етапах онтогенезу, і, в першу чергу, у молодшому шкільному і підлітковому віці дозволить наблизитися до вивчення становлення такого функціонального органу виявлення власних смислів як увага до власної експресії.

Ключові слова: свідомість, дія, висловлювання, розуміння, експресія, позиція, спільність, рефлексивність

И.П. Старагина

КОГНИТИВНАЯ, ИСПОЛНИТЕЛЬСКАЯ И АФФЕКТИВНО-ОЦЕНОЧНАЯ ЧАСТИ ДЕЙСТВИЯ ВЫСКАЗЫВАНИЯ В КОНТЕКСТЕ КУЛЬТУРНО- ИСТОРИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ

В статье описан состав операций действия высказывания. Описание осуществлено на основе выделения сущностных признаков действия высказывания и установления их связи с внешней и внутренней формами этого действия, а также с этапами самого действия: когнитивным, исполнительным и аффективно-оценочным. Сущностные признаки выделены с опорой на металингвистику М.М. Бахтина (границы высказывания, адресованность, завершенность, экспрессивность) и теорию сознания В.П. Зинченко (совместность, позиционность, рефлексивность). Такое описание действия высказывания необходимо для дальнейшей разработки идеи о том, что действие высказывания появляется в онтогенезе одним из первых. Дифференцируясь и выступая пра-действием для речевого и предметного действия, действие высказывания сохраняется и совершенствуется на протяжении всей человеческой жизни. Дальнейшее исследование действия высказывания на разных этапах онтогенеза, и, в первую очередь, в младшем школьном

и в подростковом возрасте позволит приблизиться к изучению становления такого функционального органа выявления собственных смыслов как внимание к собственной экспрессии.

Ключевые слова: сознание, действие, высказывание, понимание, экспрессия, позиция, совместность, рефлексивность.

I.P. Staragina

THE COGNITIVE, EXECUTIVE AND AFFECTIVE-ESTIMATION PARTS OF ACTION OF THE STATEMENT IN THE CONTEXT OF CULTURAL-HISTORICAL PSYCHOLOGY

The article describes the operational composition of utterance action. The description was gained on the basis of separating the essential criteria of utterance action and finding their connection with the outer and inner forms of this action, as well as with the stages of the action itself: the cognitive, executive and affective-estimation stages. The essential criteria are separated according to the metalinguistics by M. M. Bakhtin (utterance limits, addressivity, completeness, expressivity) and the theory of consciousness by V. P. Zinchenko (simultaneity, positioning, reflexivity). Such description of utterance action is necessary for a further development of the idea that the utterance action is among the first to appear in ontogenesis. Later – being more differentiated and acting as a protoaction for the verbal action and the object action – the utterance action remains and perfects itself during the whole human life. A further study of the utterance action on different stages of ontogenesis, and in the first place, at primary school age and at adolescence will make it possible to approach studying the development of such a fundamental tool for detection of own senses as the attention to one's own expression.

Key words: consciousness, action, utterance, understanding, expression, position, simultaneity, reflexivity

Постановка проблеми. Розуміння гетерогенності слова, дії та образу як зовнішніх та внутрішніх по відношенню одна до одної форм і їх гетерогенезу (В.П. Зінченко), що склалося в культурно-історичній психології в останні десятиліття, створює можливість для наукових розвідок на межі металінгвістики М.М. Бахтіна і психології дії (С.Л. Рубштейн, М.О. Бернштейн, О.В. Запорожець, В.П. Зінченко, М.І. Лісіна та ін.). Точкою перетину стає *дія висловлювання* [6]. Теорія свідомості В.П. Зінченко [4] дозволяє ставити *питання про дію висловлювання як про функціональний орган* (О.О. Ухтомський), за допомогою якого свідомість людини акумулює смисли, пов'язує їх з тими чи іншими символами, вбудовує їх у ті чи інші міфи. Дослідження дії висловлювання зможе вплинути на ситуацію, яка склалася в психології відносно розуміння механізмів психічного розвитку дитини, яку В. П. Зінченко схарактеризував таким чином: «на ранніх стадіях, так званого, довербального інтелектуального і комунікативного розвитку дитини недооцінювався когнітивний потенціал слова, а на більш пізніх стадіях недооцінювався когнітивний потенціал дії, образу,

афектів. Останні характеризувалися як невербальні» [4, с. 437]. Проблема, яку відзначає В.П. Зінченко – розрив між афектом і інтелектом – це не тільки проблема сучасної дитячої психології, це проблема сучасної європейської культури в цілому. У вирішенні питання про зв'язок теоретичної психології і запитів соціальної дійсності результати дослідження можуть вплинути на розширення практики сценічної творчості в молодшому шкільному віці, що позитивно позначиться на соціалізації молодших школярів (а також підлітків), яка може при такому підході здійснюватися не за рахунок привласнення «чужих» смислів (і, відповідно, подальше приводити до конфлікту зі «своїми» смислами), а через діалог «чужих» і «своїх» смислів і свідомий вибір форм взаємодії з соціальним середовищем.

Аналіз актуальних досліджень. М.І. Лісіна, вивчаючи роль спілкування в становленні особистості дитини, вводить поняття «дія спілкування». Вона розглядає цю дію як одиницю комунікативної діяльності, де представлені не тільки мовленнєве спілкування, а й невербальне, й характеризує дію спілкування як «цілісний акт, адресований іншій людині і спрямований на неї як на свій об'єкт. Дві основні категорії дії спілкування – ініціативні дії і дії у відповідь» [5, с. 29]. На нашу думку, дія спілкування, яку виділяє М.І. Лісіна, можна обговорювати як дію висловлювання за умови, що ініціативний акт і дія у відповідь не протиставляються одне одному. М.М. Бахтін у теорії мовленнєвих жанрів [1] обґрунтував, що дія у відповідь на ініціативний акт – це завжди ініціативний акт по відношенню до наступної дії; у свою чергу, ініціативний акт – це завжди відповідь на попередню дію. Інша річ, що в онтогенезі є етапи становлення дії висловлювання. Спираючись на розуміння висловлювання у М.М. Бахтіна і перефразовуючи М.І. Лісіну, можна сформулювати визначення дії висловлювання: «дія висловлювання – це одиниця спілкування, цілісний акт, адресований іншій людині в очікуванні дії висловлювання у відповідь».

Розглядаючи операції, за допомогою яких здійснюється дія висловлювання, М.І. Лісіна звертає увагу на засоби спілкування, виділяючи серед них експресивно-мімічні, предметно-дієві і мовленнєві засоби [5, с. 60]. При цьому важливо відзначити, що експресивно-мімічні засоби М.І. Лісіна оцінює як «виразні» засоби, тому що за їх допомогою виражається емоційний стан, а предметно-дієві засоби – це «зображувальні» засоби. За допомогою цих засобів можна у разі відсутності мовленнєвих засобів (або в додаток до них) позначити предмет взаємодії та наміри. З нашої точки зору, лише тоді, коли в ситуації спілкування (безпосереднього або опосередкованого) наявне експресивне «вираження себе» у сполученні з «зображенням чогось» або «описом чогось», можна говорити про дію висловлювання. Там, де ми маємо справу з «зображенням чогось» або «описом чогось» без «вираження себе», ми маємо справу з предмет-

ною або мовленнєвою діями. Очевидно, що поопераційний склад дії висловлювання не може бути обмеженим лише засобами спілкування і вимагає свого тлумачення з урахуванням різних етапів дії висловлювання, що і розглядається в даній статті.

Метою статті є опис поопераційного складу дії висловлювання, для здійснення якого необхідно виділити суттєві ознаки дії висловлювання і встановити їх зв'язок з зовнішньою та внутрішньою формами цієї дії, а також з етапами самої дії: когнітивним, виконавчим, афективно-оціночним.

Виклад основного матеріалу. Суттєві ознаки дії висловлювання ми виділяємо, спираючись на теорію мовленнєвих жанрів М.М. Бахтіна [1] і теорію свідомості В.П. Зінченко [4], де в останній одним з ключових є поняття про трансформацію зовнішньої та внутрішньої форм. У теорії мовленнєвих жанрів прямо не йдеться про висловлювання як дію, але М.М. Бахтін виділяє у висловлювання такі ознаки, які ми розглядаємо як ознаки дії: *межі висловлювання, адресованість, завершеність, експресивність* [1]. Крім цього, хоча М.М. Бахтін не використовує термін внутрішня форма, він фактично описує її: «Коли ми будемо своє висловлювання, перед нами завжди постає його ціле: і у формі певної жанрової схеми, і у формі індивідуального мовленнєвого задуму. Ми не нанизуюмо слова, не йдемо від слова до слова, а мов би заповнюємо необхідними словами ціле» [1, с. 280]. Говорячи про жанрову схему, М.М. Бахтін має на увазі мовленнєві жанри, тобто «відносно стійкі типи побудови висловлювань, які характерні для кожної сфери використання мови» [1, с.250]. Люди спілкуються за допомогою висловлювань, а будують свої висловлювання на основі мовленнєвих жанрів. Можна стверджувати, що М.М. Бахтін, розробляючи теорію мовленнєвих жанрів, заклав основи для *теорії дії висловлювання*.

У контексті нашого розуміння, висловлювання – *від вказівного жесту до багатотомного роману* – це зовнішня форма дії висловлювання, на той час як мовленнєві жанри є складовою внутрішньої форми. Сумніви в тому, що роман може бути зовнішньою формою дії висловлювання усуваються, якщо, прямуючи за М.М. Бахтіним, у якості меж дії висловлювання розглядати *зміну суб'єктів мовлення*, а також урахувати виявлену М.О. Бернштейном [2] *дискретність зовнішньої форми* (руху, дії). Буде справедливим твердження, що при цілісності внутрішньої форми дії висловлювання і вказівний жест, і однослівна репліка в діалозі, і багатотомний роман як зовнішні форми дії висловлювання, дискретні.

Відсутність у зовнішній формі дії висловлювання адресованості й завершеності (або однієї з цих ознак) унеможливорює саме спілкування. Важливо, що *дія висловлювання завжди адресована, тому що є афектив-*

но-оціночним відгуком на дію висловлювання іншої людини. Підміна *реального співбесідника бажаним* замість утримання і розрізнення в своїй уяві обох з них, існує і в безпосередньому спілкуванні, але, як свідчить наше дослідження [10], особливо гостро ця проблем постає в письмовому мовленні. Також нами було виявлено [6], що така зовнішня форма дії висловлювання як письмове мовлення може виявитися всупереч очікуванням автора *незавершеним*, а може мати *формальне завершення*. Письмове мовлення зі *смысловим завершенням* – це письмове висловлювання.

Будь-яка дія має смисл, і смисл будь-якої дії представлений у внутрішній формі, виступає генератором цієї дії. *Особливістю дії висловлювання є те, що смисл цієї дії генерує не тільки дію того, хто говорить, але й особливим чином генерує й у відповідь дію того, хто слухає.* Тому смисл є представленим поряд зі значеннями в зовнішній формі. У дії висловлювання смисл виявляється надлишковим по відношенню до загальноприйнятих значень певної мови, тому він шукає вираження в експресії того, хто здійснює дію виловлювання.

Розмова про експресивність як ознаку дії висловлювання не може не торкатися питання про оцінку. Оцінка, як випливає з досліджень по психології дії (П.Я. Гальперін, О.В. Запорожець, В.П. Зінченко та ін.), є компонентом в здійсненні будь-якої дії. Враховуючи міркування М.М. Бахтіна про те, що саме для висловлювання характерний «цілісний смисл, який має відношення до цінності – до істини, краси тощо – і який потребує у відповідь розуміння, яке включає оцінку» [1, с. 322], слід визнати, що в дії висловлювання афективно-оціночний компонент превалює над когнітивним і виконавчим компонентами: оцінка передує орієнтовному етапу, забезпечує перехід від орієнтування до виконання, а також сигналізує про необхідність передати ініціативу співрозмовнику.

Крім розглянутих вище ознак дії висловлювання ми виділяємо ще такі ознаки як *спільність, позиційність і рефлексивність*, які, на нашу думку, співставні з трьома рівнями свідомості – духовним, буттєвим, рефлексивним, – які виділяє В.П. Зінченко [4].

Ми розглядаємо дію висловлювання як спільну [7], виходячи з того, що орієтовна частина власної дії висловлювання лежить в межах виконавчої частини дії висловлювання іншого суб'єкта.

Нами була встановлена залежність між умінням діяти позиційно (позиція учасника спілкування і позиція спостерігача) під час здійснення дії висловлювання в письмовому мовленні і набуттям дітьми досвіду розв'язання певних завдань (актор/режисер) у спеціально вибудованих у навчальній ситуації, які потребують реконструкції та трансформації мовленнєвих смислів [6]. Йдеться про розв'язання молодшими школярами драматичних завдань [8; 9].

Дія висловлювання забезпечується *розумінням*. В. П. Зінченко характеризує розуміння як два протилежно спрямованих акти: осмислення значень і означення смислів [3, с. 463]. Сприймаючи чуже висловлювання, адресат на орієнтовному етапі власної дії висловлювання здійснює акт осмислення значень, а будуючи своє висловлювання у відповідь на сприйняте, автор висловлювання здійснює акт означення смислів. Слід відзначити, що те, що *здалося зрозумілим* на етапі орієнтовної частини дії висловлювання, часто *стає зрозумілим* на етапі виконавчої частини, а інколи лише під час сприйняття висловлювання у відповідь на власне висловлювання.

Ми розглядаємо дію висловлювання як *рефлексивну* дію, тобто таку, яка включає як розуміння суб'єкта суб'єктом, так і розуміння суб'єктом самого себе. Здійснений нами аналіз дії висловлювання як рефлексивної дії знаходить підтвердження в спостереженнях за розв'язанням молодшими школярами драматичних завдань в умовах сценічної творчості [8], але вимагає ще додаткових досліджень.

Виділяючи в дії висловлювання, як і в будь-якій дії, когнітивну (орієнтовну), виконавчу та афективно-оціночну частини, зупинимось на обговоренні того, що відбувається в межах цих частин, які операції здійснюються там. Особливістю дії висловлювання є те, що виконавча частин дії одного співрозмовника розгортається одночасно з орієнтовним етапом у дії висловлювання того, хто буде відповідати. Можна стверджувати, що саме на орієнтовному етапі під час сприйняття висловлювання відбувається *оцінка і виділення в висловлюванні того, що адресовано конкретному слухачеві; впізнання певного мовленнєвого жанру*, на основі якого будується висловлювання, і *волі того, хто висловлюється, осмислення значень почутого* (часто в образах, які спливають перед очима, у пригадуванні фрагментів інших висловлювань, у пережитих емоціях, у відчутних діях), що проявляється у *відчутті того, що породжується активність* («*чутство порождающей активности*», М.М. Бахтін), тобто *готовність відповісти* (відчуття деякого надлишку смислу в порівнянні зі смислом того висловлювання, що сприймається).

Орієнтовна частина дії висловлювання розгортається у внутрішній формі і забезпечується дією суб'єкта в двох позиціях одночасно: у позиції учасника спілкування (у даному разі, «Я» як адресат) і в позиції спостерігача. Зміна суб'єктів мовлення є точкою перетину двох дій і етапом контролю і оцінки для мовця того, чи вдалося йому адресувати й завершити своє висловлювання так, що слухач зрозумів його і буде відповідати. Виконавча частина дії висловлювання розгортається у зовнішній формі і теж забезпечується одночасною дією суб'єкта в двох позиціях: у позиції учасника спілкування (у цьому разі, «Я» як той, хто звертається) і в позиції

спостерігача. У виконавчій частині мовець обирає співбесідника (ним може опинитися не тільки той, хто ініціював дію висловлювання), тобто *адресує* своє висловлювання. Вибір адресата дозволяє приступити до *означення смислу*. Для цього мовець здійснює *відбір адекватних засобів* у межах певного мовленнєвого жанру і власної волі з приводу того, що сказати, а про що промовчати тощо. Операція по *завершенню висловлювання* пов'язана з прийняттям рішення на основі знання, що в межах даного мовленнєвого жанру прийнято так говорити, і *оцінки*, що сказано все, що на даний момент мовець хотів сказати.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що на етапі орієнтування здійснюються такі операції, як: *виділення – впізнання – осмислення значень (внутрішня експресія)*, а на виконавчому етапі такі, як: *адресування – означення смислу (зовнішня експресія) – завершення*. На орієнтовному етапі провідну роль відіграє *сприйняття*: сприйняття висловлювання Іншого і власної реакції на нього, яке пов'язано з пам'яттю (мовленнєві жанри, інші висловлювання), мисленням (що може стояти за тим чи іншим висловлювання), увагою, відчуттям, уявою. На виконавчому етапі провідну роль відіграє *уява*, що взаємопов'язано, у свою чергу, з пам'яттю, мисленням, увагою, відчуттям і сприйняттям. При цьому зазначасмо, що і орієнтовна, і виконавча частини дії пов'язані з моторикою: у виконавчій частині домінуючою є *зовні виражена моторика* (жести, міміка, мовлення), а на орієнтовному етапі домінуючою є *прихована моторика* (наприклад, «подих перехопило», «душа пішла в п'яти»). Ігнорування повного спектру цієї моторики і звуження уваги під час сприйняття висловлювання або його побудови тільки до мовленнєвої складової є редуцією тих потенційних можливостей, які криються в умінні одночасно діяти в позиціях учасника спілкування та спостерігача, але це уміння є культурним феноменом, а не натуральним.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отриманий опис поопераційного складу дії висловлювання є одним із важливих аргументів у доказі гіпотези про те, що дія висловлювання, з'являючись у онтогенезі однією з перших і далі диференціюючись, виступає пра-дією для мовленнєвої і предметної дії, але при цьому зберігається і вдосконалюється на протязі всього життя. Подальше дослідження дії висловлювання на різних етапах онтогенезу, і, в першу чергу, у молодшому шкільному віці і в підлітковому віці дозволить наблизитися до вивчення становлення такого *функціонального органу виявлення власних смислів як увага до власної експресії* [9].

Література

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / М.М. Бахтин. — М.: Искусство, 1986. — 445 с.
2. Бернштейн Н.А. Физиология движений и активность / Н.А. Бернштейн. — М.: Наука, 1990. — 496 с.
3. Зинченко В.П. Психологические основы педагогики (Психолого-педагогические основы построения системы развивающего обучения Д.Б. Эльконина – В.В. Давыдова): учеб. пособие / В.П. Зинченко. — М.: Гардарики, 2002. — 431 с.
4. Зинченко В.П. Сознание и творческий акт / В.П. Зинченко. — М.: Языки славянских культур, 2010. — 592 с.
5. Лисина М.И. Формирование личности ребенка в общении / М.И. Лисина. — СПб: Питер, 2009. — 320 с.
6. Старагина И.П. Возрастные возможности младших школьников в построении письменного высказывания / И.П. Старагина // Вопросы психологии. — 2004. — № 4. — С. 48-58.
7. Старагина И.П. Возрастные возможности младших школьников в построении письменного высказывания: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Старагина Ирина Петровна. — М., 2004. — 200 с.
8. Старагина И.П. Смыслы и значения в опыте решения младшими школьниками драматических задач / И.П. Старагина // Научные материалы V съезда Общероссийской общественной организации «Российское психологическое общество» (14 – 18 февраля 2012 г.). — Т.1. — М.: МГУ, 2012. — С. 410-411.
9. Старагина И.П. Форма и содержание сценического творчества в младшем школьном возрасте / И.П. Старагина // Культурно-историческая психология. — 2010. — № 2. — С. 66-75.
10. Staragina I. Who is an Addressee of a Younger Pupil's Written Utterance? / I. Staragina // Proceedings from the Second International Interdisciplinary Conference on Perspectives and Limits of Dialogism in Mikhail Bakhtin. Stockholm University, Sweden, June 3 – 5, 2009. — Stockholm: Stockholm University, 2009. — P. 234-240. — web version 2012-08-06. — Режим доступа до журн.: <http://www.nordiska.su.se/bakhtin2009>